

Olts, oltódj, oltass, oltakozz:
**A felszólító módú alakok palatalizációjának tematikus
elemzése autoszegmentális elem és elrendezés típusú
modellben**

Balogné Bérces Katalin¹, Shanti Ulfsbjorninn²

¹Pázmány Péter Katolikus Egyetem;
Katolícka univerzita v Ružomberku
²Universidad de Deusto

The imperative in Hungarian is marked by a palatal element /j/ and a highly complex set of irregularities that can be ostensibly characterised as root suppletion and phonologically conditioned allomorphy. We will instead show that adopting the full range of possible shapes of exponents given by autosegmental phonological approaches (such as Strict CV), the pattern can be recast in an item-and-arrangement model without recourse to allomorphy at all.

Keywords: palatalisation, Hungarian imperative, item-and-arrangement, Strict CV Phonology

Kulcsszavak: palatalizáció, felszólító mód, elem és elrendezés, Szigorú CV-Fonológia

A magyar morfofonológiában jól ismert jelenség, hogy a felszólító módú igealakok palatális /j/ elem hozzáadásával képződnek (pl. *oltódj*), de a folyamatot egy sor összetett szabálytalanság kíséri (vö. *olts*, *oltass*, *oltakozz*). Ezek könnyen elemezhetők alakkiegészülésként és fonológiaiilag motivált allomorfiaként. Jelen tanulmány ezzel szemben azt kívánja bemutatni, hogy az autoszegmentális fonológiai megközelítések (mint amilyen például a kortárs fonológiaelméletben a Szigorú CV-fonológia) által kínált szerkezeti alakzatok lehetővé teszik, hogy a teljes jelenségkör újraértelmezzük elem és elrendezés típusú modellben anélkül, hogy bármilyen allomorfiát feltételeznénk.

1. Bevezetés: az elemzendő mintázat¹

A felszólító mód jele a magyarban /j/. A felszólító módú igealakokban ezt a /j/ módjelet a legtöbb számban és személyben különböző személyragok követik (pl. *vár-j-unk*),² de ezek mindegyike levezethető az E/2 alanyi ragozású rövid, személyragtalan alakból, melyben a /j/ az egyedüli testes affixum (*vár-j*), így a továbbiakban tanulmányunk ennek az alaknak a változataira összpontosít. Az alábbiakban ismertetjük a tárgyalt változatokat az (igen kiterjedt) szakirodalom alapján (ld. Siptár 1994; Siptár – Törkenczy 2000: 7.1–7.2; Siptár 2016: 3.3.1.1. stb.).

A magánhangzóra végződő tövek (*lő, nő, szó, ró, ri, nyű*) után a felszólító mód /j/-ként jelenik meg. Ez szabad váltakozásban rövid vagy hosszú, azaz pl. *lő-j* [lø:j(:)] – a hagyományosan alapalaknak tekintett és így (az íráskép által is sugallt) rövid alak megnyúlhat az ejtésben (ahogy Mártonfi 2000: 294 fogalmaz, Tompa 1961: 489 alapján). Később látni fogjuk, hogy a geminálódás az imperatívusz templátumából eredő alapvető tulajdonság, a kisszámú magánhangzós tő (a fenti lista kimerítő) ezzel az általános mintázathoz igazodik. Állításunk szerint tehát a hosszú *j*-s ejtés a tőtípusok közötti kiegyenlítődés eredménye.

A fenti csekély számú kivételtől eltekintve az igetövek mássalhangzóra végződnek. A módjel megjelenési formáját ilyenkor az határozza meg, milyen mássalhangzóra vagy mássalhangzósorra végződik a tő. A periférián képzett (azaz nem koronális) mássalhangzók után a /j/ obstruentizálódik, és zöngében igazodik a megelőző szegmentumhoz: *p/k/f*-végű töveket követően [ç] (pl. *kap-j* [kəpç]), *b/g/v*-végű és zengőhang-végű töveket követően pedig [j] alakban valósul meg (pl. *dob-j* [dobj]; ill. *nyom-j*

¹ Köszönettel tartozunk Siptár Péternek, hogy gondos részletességgel véleményezte a tanulmány egy korábbi, vázlatos kéziratát, valamint a jelen szöveg két anonim lektorának a további hasznos megjegyzésekért, melyekben számos elemzési hiányosságra és megfogalmazásbeli pontatlanságra rámutattak. Igyekeztünk minden felvetődő kérdésre reflektálni – a fennmaradó hibák egyedül minket terhelnek. Balogné Bérces Katalin kutatása az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Elméleti és Kísérletes Nyelvészet (TKP2020-NKA-11) projekt keretében valósult meg.

² A felszólító mód, jelen idő általános és tárgyas ragozásának toldalékai: a) *-Ak, -Ø/-Ál, -On, -Unk, -AtVk, -AnAk*; b) *-Am, -(A)d, -A, -Uk, -AtVk, -Ák* (ld. pl. Kiefer 2018).

[nomj], *vár-j* [va:rj]).³ Ha a tő végén dentális /d n l/ áll, az palatális geminátává olvad össze a módjellel (pl. *ad-j* [ɔɟ:], *men-j* [mɛɲ:], *él-j* [e:j:]); ill. erre példa címünkben az *oltódj* alak is), valamint ugyanez történik üresjáratban a tövégi palatálisokkal is (pl. *hagy-j* [hɔɟ:], *hány-j* [ha:ɲ:]).

A fennmaradó dentálisokat külön szükséges tárgyalni, mégpedig a szibilánsvégű és a *t*-végű igéket megkülönböztetve, melyek közül a szibilánsvégű igék egységes viselkedést mutatnak, amennyiben ugyanúgy a tőzáró hangzót geminálják (pl. *ússz*, *mássz*; *nézz*, *hozz*; *less*, *olvass*; valamint *oltakozz*).⁴

A *t*-végű igék produkálják a legösszetettebb alakváltozatokat – ezek azok az esetek, amelyek leginkább megkívánják az alakkiegészülésre és fonológiailag motivált allomorfiára hivatkozó elemzést. Külön érdekesség, hogy ezekben az esetekben a tövégi *t*-t megelőző szegmentum minősége is meghatározó.

³ Az /r/, habár fonetikailag koronális, fonológiailag azzal ellentétesen viselkedik. Az *r*-hangok ellentmondásossága mind a fonetikai, mind a fonológiai szakirodalomból jól ismert, ezt Gósy (2008) a magyar /r/ kapcsán is tárgyalja. A 3.1. szakaszban röviden érinteni fogjuk a likvidák szokatlan viselkedését a tárgyalt jelenségkörben.

⁴ A szabálytalanul viselkedő *sz*-végű igékről (pl. *tesz* ~ *tégy/tegyél*) jelen tanulmányban nem lesz szó, ezekben nem feltételezünk fonológiai alternációt. Hasonlóan idioszinkratikus a *tsz*-re végződő tövek viselkedése: ahogy az egyik lektorunk felhívta rá figyelmünket, az olyan igék esetében, mint a *tetsz(ik)*, *látsz(ik)*, *játsz(ik)*, egymással versengő [f:]*-s* és [ts:]*-s* alakok ingadoznak megjósolhatatlan módon (*tess(ék)* ~ %*tetssz(en)*, %*láss(ék)* ~ *látszsz(on)*, *játssz(on)* ~ **jáss(on)*, **jáss(ék)*). Úgy tűnik, mintha ezek a tövek vacillálnának a *-tsz-* szekvencia összetevői, a *t*- és az *sz*-végű mintázat között: a hosszú [f:] az előbbire (vö. (1a)), a [ts:] az /s/ (vakuózus) geminációjával az utóbbira utal (az *ússz*-típushoz hasonlóan) úgy, hogy a *tess(ék)*-típus régiesebbnek, kevésbé produktívnak érződik. Valójában vannak *dz*-végű igék is (pl. *edz*), amikben szintén a vakuózus *z*-gemináció feltételezhető, azaz a típus a *nézz* mintájára elemezhető. Az itt említett idioszinkráziákat jelen dolgozat nem tudja (és nem kívánja) magyarázni, így a továbbiakban csak a szabályos *sz*-végű, ill. a *z*-végű igékkel foglalkozunk.

(1) A *t*-végű igék felszólító módú alakjai⁵

a. Tővégi rövid magánhangzó + t

hosszú [ɨ]	/yt/	[yɨ:]	<i>üt</i> ⁶
------------	------	-------	------------------------

b. Tővégi zengőhang + t

rövid [tɨ]	/hɔjt/	[hɔjtɨ]	<i>hajt</i>
	/ønt/	[øntɨ]	<i>önt</i>
	/olt/	[oltɨ]	<i>olt</i>

c. Tővégi zörejhangek (/s/ vagy /ʃ/) + t

t > Ø + gemináció	/fɛʃt/	[fɛʃ:]	<i>fest</i>
	/ost/	[os:]	<i>oszt</i>

A táblázatból hiányzik a Tővégi hosszú magánhangzó + *t* esete. Ez amiatt van, mivel az ide tartozó tövek idioszinkratikus, megjósolhatatlan módon (azaz lexikálisan) két alcsoportra oszlanak: míg az ún. *lát*-félék (*lát*, *bocsát*, *lót*(-*fut*)) az (1a) mintázatát követik, a *fűt*-félék (*fűt*, *hűt*, *műt*, *szít*, *tát*, *vét*, valamint az *-ít* képzős igék) az (1b)-ét. A vonatkozó szakirodalom (ld. pl. Siptár 1994; Siptár – Törkenczy 2000: 183–184; Siptár 2016: 3.3.1.1.) jellemzően több elméleti megoldást is felkínál, az egyszerű lexikális jelöléstől a *fűt*-félék mögöttes ábrázolásában zengőhang feltételezéséig (melynek eredményeképp a levezetés kiindulópontja /fűjt+j/, a *tő-j*-je pedig később a magánhangzó pótlónyúlásával egy időben törlődik). Ez utóbbi tűnik a fonológia számára a legkedvezőbbnek, hiszen minimális önkényesség mellett fonológiai mechanizmust alkalmaz, ráadásul ezek a tövek más szempontból is CC-végűként viselkednek (pl. bizonyos mássalhangzós toldalékok előtt kötőhang toldódik be utánuk: *fűt-e-ni* vs. *lát-ni*). Siptár (1994, 2016) még autoszegmentális megoldást is javasol, amiben a *fűt*-félék magánhangzója VC-szekvenciát foglal el a váz-

⁵ Az egyes eseteket a leíró hagyományban (pl. Siptár 2016) elterjedt sorrendben adjuk meg, a klasszikus, bevett példaszókkal illusztrálva, így az esetek a megadott példák után is elnevezhetők, ahogy az gyakori is a szakirodalomban; pl. az (1a) esetét szokás *üt*-típusú szavaknak is hívni (és így tovább).

⁶ Ebbe a kategóriába tartozik a tanulmányunk címében szereplő *oltat* szó is, ahogy minden *-At*, *-tAt* képzős ige.

tengelyen. Az e tőtípus által okozott elemzési nehézségekre később (3. szakasz) mi is ki fogunk térni.

A hagyományos leírás (amit most Siptár 2016 alapján és (34–38)-as ábrái segítségével mutatunk be) *t*-palatalizációs és *-törlő* szabályok (2a) alkalmazásával állítja elő a fenti kimeneti alakokat. Ezeket a szabályokat sorrendezni is szükséges a szibilánsvégű igék felszólító módú alakját is előállító *j*-hasonuláshoz és egy degeminációs szabályhoz képest (2b).

(2) *t*-szabályok (Siptár 2016: 34. és 36. ábra)

a.

$$t \rightarrow \check{s} / V \_ j$$

$$t \rightarrow \check{c} / \left[\begin{array}{c} C \\ +szon \end{array} \right] \_ j$$

$$t \rightarrow \emptyset / [-szon] \_ j$$

b.

	/moš+j/	/fut+j/	/hajt+j/	/fešt+j/
<i>t</i> -pal/törl.	–	š	č	∅
<i>j</i> -hasonulás	š	š	č	š
degemináció	–	–	∅	–
egyéb szabályok	[moš:]	[fuš:]	[hojč]	[feš:]

Végül mindezt lexikális fonológiai keretben elhelyezve megkülönböztethetjük a felszólító módot a kijelentő módtól, azt megmagyarázandó, hogy a *t*-palatalizáció/törlés miért csak felszólító igealakokban történik meg (a magyar köznyelvben legalábbis). Eszerint a felszólító mód jele 1. szintű toldalék, míg a személyragok csak a 2. szinten kapcsolódnak a tövhöz, ezáltal létrejön a *lássuk-látjuk* típusú kettősség az igei paradigmában (3).

(3) A szabályok rétegződése (Siptár 2016: 38. ábra)

	(felsz.) /la:t+j+juk/	(kij.) /moš+juk/	(kij.) /la:t+juk/
1. szint	la:t+j	-	-
t-p/t	š		
j-has	š		
-----			
2. szint	la:šš+juk	moš+juk	la:t+juk
j-has	š	š	
pal			tʲtʲ
deg	∅		
	[la:š:uk]	[moš:uk]	[la:tʲ:uk]

Mint látható, a jelenség és lehetséges elemzése egyaránt igen összetett, emiatt egyes szerzők kiterjedt tőallomorfiára alapuló elemzéseket javasoltak (pl. K. Balogh 1995). Az alábbi elemzés ezzel szemben az auto-segmentális fonológiai megközelítések által kínált szerkezeti alakzatokra támaszkodva azt állítja, hogy a teljes jelenségkör újraértelmezhető elem és elrendezés típusú modellben anélkül, hogy bármilyen allomorfiát feltételeznénk.

2. Az alkalmazott elméleti keret

Elemzésünkben a prozódia nézve a Szigorú CV-fonológia (vagy CVCV-fonológia – Lowenstamm 1996; Scheer 2004), a melódiát tekintve az Elemelmélet (Kaye et al. 1985; Harris – Lindsey 1995; Backley 2011) eszközkészletére és meglátásaira támaszkodunk.

Az Elemelmélet a váz szintje alatti, melodikus ábrázolások unáris, egyértékű komponensekkel operáló elmélete, melynek alkalmazása elsősorban a Kormányásfonológiára és a Szigorú CV-fonológiára jellemző. Az elemzések az egyértékű jegyeket, melyeket a keret (kémiai metaforával) elemeknek nevez, általában a vázpontok alatti rendezetlen testvér-összetevőknek tekintik (habár léteznek egyéb, elemgeometriás elképzelések is, ld. Balogné Bérces – Honeybone 2020: 4.1). Az elemek egy halmaza mind magánhangzókra, mind mássalhangzókra értelmezhető (ilyen például az [I] palatális elem vagy a labialitásért felelős [U]), mások konzonantális képzési helyet (pl. az elmélet egyes változataiban a koronális [R]), hangforrás-jegyeket (pl. [L]/[H] a zöngés/zöngétlen zörej-

hangokra)⁷ és egyéb tulajdonságokat fejeznek ki (pl. a zárhangok nem-folytonos jegyét a zárelem [ʔ]). A (4)-ben megadunk néhány példát, nagymértékben Harris – Lindsey (1995)-re támaszkodva – ellentétben viszont az Elemelmélet „klasszikus” formájával és csatlakozva kortárs irányzataihoz, nem feltételezünk külön melodikus elemet az obstruens zörej ábrázolására.

(4)	a. C	b. C	c. C	d. C	e. C	f. V
	U	R	R	I	I	I
	H	L	L	<u>H</u>		
	<u>ʔ</u>	<u>ʔ</u>	ʔ			
	/p/	/d/	/n/	/ʃ/	/j/	/i/

A nazalitásért és a zörejhangek aktív zöngéjéért egyaránt az [L] elem felelős, így a nazális és orális zárhangok között csupán az elemek fej–dependens viszonyaiban van különbség: a jelen tanulmányban alkalmazott ábrázolásokban oly módon, hogy míg az explozívákat fejként dominálja a zárelem ([ʔ]) (ld. (4a–b), a nazálisok elemei egyenrangú operátorok, tehát a szerkezetükben nincs fej státuszú jegy, ld. (4c). Az ábrázolásokban az aláhúzás jelzi a fejet.

A Szigorú CV-fonológia a Kormányzásfonológia (Kaye et al. 1985, 1990; Charette 1991) egyik ága: mint ilyen, egy autoszegmentális keret, melyben az ábrázolások két fő tengelye a melodikus tengely, melyet az imént bemutatott elemek alkotnak, és a váz tengely. A Szigorú CV-fonológia sajátossága, hogy a váz tengely a szótag összetevőit és az időzítési viszonyokat egyaránt kódoló, szigorúan váltakozó C (= mássalhangzós) és V (= magánhangzós) pozíciókból áll, és a szótagszerkezet parametrikus különbségeit a szerkezet elágazási lehetőségei helyett az üres pozíciók engedélyezési feltételei fejezik ki. A két tengelyt asszociációs vonalak kötik össze, és a lehetséges társítások, általános autoszegmentális elveknek megfelelően, az alábbi kombinációkat teszik lehetővé (5). Elemzésünk nagy mértékben támaszkodik ezekre az elméleti lehetőségekre, különösen a lebegő szegmentum (5b) fogalmára, mely lexikálisan üres vázpontokhoz tartozhat (5d), de fonetikai megjelenéséhez szükséges azokhoz asszociációs vonallal csatlakoznia. (Vegyük észre, hogy a lebe-

⁷ A zengőhangok spontán, inherens zöngéjét az elmélet nem ábrázolja, azaz azt fonológiailag alulszabottnak veszi.

gő szegmentum és az üres vázpont fogalmi kombinálódnak a csatolatlan (5d) szerkezetben, tehát a csatolatlan melódia egyúttal lebegő is.)

(5) Az exponensek lehetséges alakjai

a. Csotolt	b. Lebegő szegmentum	c. Üres vázpontok	d. Csotolatlan
C V		C V	C V
α β	α		α β

A C és V pozíciók szigorú váltakozásából következően a felszínen magánhangzóval kezdődő és mássalhangzóra végződő szavak, valamint minden mássalhangzó-torlódás (beleértve a geminátákat) és minden magánhangzó-torlódás (beleértve a hosszú magánhangzókat) szerkezete üres vázpontot tartalmaz (ld. (6) lent). Az üres vázpontok engedélyezését univerzális elvek és nyelvspecifikus paraméter-beállítások korlátozzák. A tartományvégi üres V-k (angol rövidítéssel FEN) és a tartományon belüliek viselkedését egymástól független paraméter-beállítások határozzák meg, mivel a nyelvek eltérően kezelhetik a két típust (Charette 1990).

(6) Gyakori szótagszerkezeti konfigurációk

a. Szóeleji mgh/szóvégi msh

C	V	C	V
	a	n	

b. Hosszú mgh

C	V	C	V
b	a		

c. Mássalhangzó-kapcsolat

C	V	C	V	C	V
a	k	←		t	a

d. Hosszú msh

C	V	C	V	C	V
o				t	o

A Kormányásfonológia többféle mássalhangzó-kapcsolatot különböztet meg – ezek közül az itt következő elemzés számára a hagyományosan „heteroszillabikus” jelzővel leírt, „szótagzár–nyitány” sor lesz releváns,⁸ amely a Kormányásfonológiában jobbról balra ható kormányás tarto-

⁸ Az egyéb típusokkal – különösen a „tautoszillabikus”/„TR”-kapcsolatokkal – jelen tanulmány nem foglalkozik. Ez utóbbi státusza a magyar nyelv fonológiájában nincs is tisztázva.

mányaként értelmeződik, azaz C1 a kormányzott, C2 a kormányzó/fej. A fenti (6c)-ben ilyen kapcsolat látható, a két C közötti kormányzási viszonyt a nyíl ($\leftarrow$) szimbolizálja.

Végül még egy mechanizmust be kell vezetnünk, amit elemzésünk alkalmazni fog, az ún. Redukciót. Ez annak a folyamatnak a neve, ami akkor történik, amikor szomszédos üres vázpontok (egy üres V pozíció és egy azt követő üres C vagy V) sora keletkezik morféma-konkatenációja során. Az elnevezés még a Standard Kormányzásfonológiából (Gussmann – Kaye 1993: 433) származik: állításuk szerint ilyenkor a Kötelező Kontúr Elvének egy „kiterjesztett” olvasata lép működésbe, minek következtében a két üres szótagösszetevő törlődik (a klasszikus megfogalmazásban „elfojtódik” – *suppressed*), és a két szótag összeolvad. Azt, hogy az ennek megfelelő helyzetekben (tehát egymást követő üres V és üres C esetén) Redukció történik, rendszeresen feltételezik morfofonológiai folyamatok Szigorú CV-fonológias megközelítéseiben is.⁹

Elemzésünk olyan tanulmányok sorába illeszkedik, melyek hangsúlyozni igyekeznek, hogy a Szigorú CV-fonológia jól összeegyeztethető a szétosztott morfológia („Distributed Morphology”) elképzeléseivel (ld. pl. Faust – Lampitelli 2012; Scheer 2016; Lampitelli 2017; Faust et al. 2018) és általában véve az elem és elrendezés típusú modellekkel. A fő állítás, hogy minden morfofonológiai jelenség levezethető a morfológiai összetevők konkatenációja során reprezentációsán, azon belül is auto-szegmentálisan leírható fonológiai folyamatok révén. Talán meglepő a célkitűzés, hiszen a kortárs nyelvelméleti paletta erősen megoszlik abban a kérdésben, hogy a hagyományosan alternációként kezelt jelenségek köréből valójában mekkora szelet modellezendő szinkrón váltakozásként valamilyen szabályra vagy megszorításra való hivatkozással, és mennyi csupán analógiás vagy paradigmauniformitási hatás eredménye – ha egyáltalán folyamat zajlik le, és nem lexikonból hívódik elő az adott alak vagy példány (exemplár). A lexikalista elképzelések mellett és ellen is megjelennek empirikus érvek a szakirodalomban (az utóbbira legfrisseb-

⁹ A Redukcióval kapcsolatban számos elméleti kérdés felmerülhet. Kifogás lehet vele szemben például, hogy megszegi a szerkezetörzés elvét, emiatt elkerülendő lenne a levezetésben. Ez előnyt kovácsol egyéb vázszerkezet-elméletek számára, mint amilyen pl. a VC-fonológia (Szigetvári 1999) vagy az ún. Laza CV-fonológia (pl. Polgárdi 1998).

ben a nizzai központú „Az elmétől az agyig” projektum keretén belül)¹⁰ – úgy gondoljuk tehát, hogy az, hogy egy morfofonológiai elemzés során mi levezetendő és mi csupán alakkiegészülés, (a tudomány jelen állásában még) nagyrészt elméleti előfeltevések kérdése. A tanulmányban vizsgált folyamatok arra készítették minket, hogy egy „arany középútnak” ítélt álláspontot foglaljunk el: az alakváltozatok egy (kisebb) csoportját idioszinkratikus, szinkrón megközelítésben nem produktív mintázatokat követőnek találtuk, ám az esetek nagy részében általánosításokat és összefüggéseket véltünk felfedezni, amiket az itt következő elemzésbe beleépítettünk.

Az is meglepő lehet, hogy épp a magyar, egy túlnyomórészt agglutináns nyelv kapcsán érvelünk az elem és elrendezés modellje mellett, de ahogy az előző szakaszban a vizsgálandó jelenségkör ismertetésénél látható volt, a felszólító mód jelének kapcsolódásakor lezajló folyamatok csak részben sorolhatók a tisztán ragasztó jellegű morfológia körébe; a fennmaradó alaktípusok magyarázatában ez nem magától értetődő, mivel azok a flektáló/fúziós morfológia jegyeit viselik magukon. Az alábbiakban azt kíséreljük meg bemutatni, hogy ezek a látszólag eltérő mechanizmusokat előhívó alakváltozatok egységesen kezelhetők, és a módjel felszíni módosulásai alapvetően fonológiaiailag motiváltak és fonológiai természetűek.

3. A felszólító módú alakok palatalizációjának templatikus elemzése autoszegmentális elem és elrendezés típusú modellben

3.1. Első lépések

Elemzésünk kiindulópontja a magánhangzós tövekben, ill. az (1a) és (1c) példákban látható gemináció, mely alapján feltételezzük, hogy a felszólító mód exponense két CV-egységből áll, melyhez lexikálisan egy lebegő/csatolatlan palatális elem társul.

(7) Az imperatívuszi „templátum” exponense

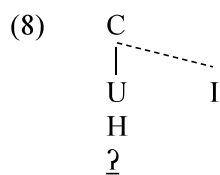
C	V	C	V
I			

¹⁰ A projektum honlapja: <https://neuromod.univ-cotedazur.eu/projects/from-mind-to-brain>, a vezető kutató Tobias Scheer. Eddigi kutatási eredményeiket Scheer et al. (2020a) és (2020b), valamint Scheer – Mathy (2021) közli.

Lényeges különbség a felszínen mássalhangzóra és magánhangzóra végződő tövek között, hogy fonológiaiilag csak az előbbi tartalmaz tövégi üres vázpontot, tehát a módjel kapcsolódásakor az üres pozíciók torlódása beindíthatja a morfémahatáron a Redukciót (ld. a lenti elemzéseket). Magánhangzóra végződő tövek esetében azonban ez nem történik meg, ráadásul a módjel [I] eleme a tövégi magánhangzó melódiájára sem tud hatni, így saját vázához csatlakozva realizálódik. A hosszú és rövid /j/-s ejtések közti szabad váltakozást az okozza, hogy a palatális elem kitöltheti a (7)-ben látható általános templátumot (ha mindkét C-re ráterjed, létrehozva a geminátát), de az imperatívusz minimálisan és elegendően megvalósul egy C-re terjedéssel is, ami a rövid ejtést eredményezi.

Mássalhangzóra végződő tövekhez kapcsolódva viszont az [I] ki tudja fejteni palatalizáló hatását, és a fellépő variáció abból ered, milyen mértékben olvad össze a tövégi szegmentummal.

A legtöbb mássalhangzó ellenáll a teljes palatalizációnak, ami másodlagos palatalizációban megnyilvánuló adjunkcióhoz vezet. A (8)-ban példaként mutatjuk a /p/ belső szerkezetének elemelméleti ábrázolását, illetve az [I] terjedését (szaggatott vonallal). A *kap + j* > [kəpç] és *dob + j* [dobj] típusú esetekben ez a fajta [I]-hatás érvényesül; ezzel egy időben a módjel a templátumának egy C vázpontjához is csatlakozik szóvégi „szótagzárnítyány” kapcsolatot hozva létre a tövégi mássalhangzóval (az ábrázolások később, a (9') pontban láthatók), melyben a /j/ obstruentizációja azért történik meg, hogy C2-ként a kormányzási viszony feje lehessen (ld. a komplexitási feltételt – Harris 1990 stb.). Ebből a szempontból elemzésünk megegyezik a klasszikus leírással, mely a Szonoritási Sorbarendezés elvére hivatkozva magyarázza a jelenséget (az obstruentizáció kiegyenlíti a szótagvégi növekvő szonoritási profilt, amit [j]-vel kapnánk; vö. Törkenczy 2016; Mártonfi 2000: 295 stb.).¹¹

¹¹ Abból a szempontból viszont szokatlan lehet az elemzésünk, hogy az [I] terjedése a tövégi mássalhangzóba és a templátumra egyidőben történik meg, mindkettő egyaránt fonológiai (és nem fonetikai, pl. koartikulációs) jelenség, különösen ami a (8)-ban látható, perifériális palatalizációt illeti.

A koronálisok azonban, ahogy az tipológiailag is alá van támasztva, hajlamosabbak a palatalizációra. Pontosabban fogalmazva, esetükben a palatális elem behatolhat a szegmentális szerkezet „magjába”: *ad-j* [ɔj:], *men-j* [mɛj:], *él-j* [e:j:] – a tővégi mássalhangzó és a módjel nem mássalhangzó-kapcsolatot alkot, hanem palatális szegmentummá olvad össze (ezt a továbbiakban magpalatalizációnak nevezzük). Ennek a szegmentumnak azonban geminálódnia kell, hogy az imperatívusz templátuma minimálisan realizálódjon, hiszen a Redukció csak a morfémahatár két oldalán álló üres V-t és C-t távolítja el (9b).¹²

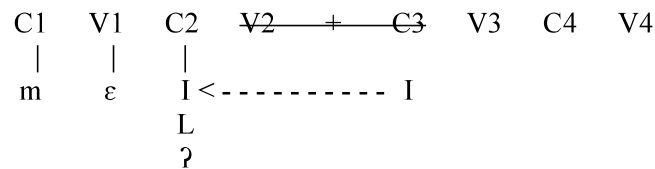
(9) /mɛn + j/ [mɛj:]

a. Mögöttes szerkezet

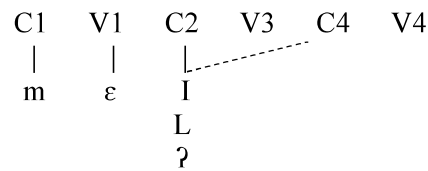
C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
m	ɛ	R			I			
		L						
		?						

¹² Az egyik anonim lektor rákérdez, mi a magpalatalizáció pontos motivációja és lefolyása: miért hatol be az [I] elem mindenképp a tővégi mássalhangzó szerkezetébe, ahelyett, hogy egyszerűen C3-hoz csatlakozna és ott obstruentizálódna; hogyan lép a mögöttesen jelenlévő [R] helyére, és azzal az elemmel mi történik. Úgy gondoljuk, ez a probléma a nyelvek közti összevetésben is kivülágló általánosítással áll kapcsolatban: általában véve a koronális mássalhangzók a legfogékonyabbak egy szomszédos palatális szegmenssel történő hasonulásra, tipikusan magpalatalizációt szenvedve el. Az [R]-et tehát igen „agresszíven” igyekeznek az [I] kiűzni. Az, hogy ez a melódia szintjén milyen mechanizmus, jelen dolgozat keretein belül nem vizsgálható, de alátámaszthatja a koronális fonológiai alulszabottságát feltételező elképzeléseket; ha az [R] mögöttesen jelen is van (ahogy a mi – ebből a szempontból elnagyolt – ábrázolásaink mutatják), egy igen intenzív *R,I korlát vezérelheti a folyamatot, ami azért is felelős, hogy nem periferiális palatalizáció megy végbe, vö. (8) és (9°). Vegyük azt is észre, hogy ábrázolásaink csak az áttekinthetőség kedvéért bontják le lépésekre a derivációt, valós sorrendezésre nincs szükség: ha az [I] csatlakozik is C3-hoz, akkor is képes törölni az [R]-et, ahogy lejjebb a (14)-ben látjuk.

b. Redukció & magpalatalizáció

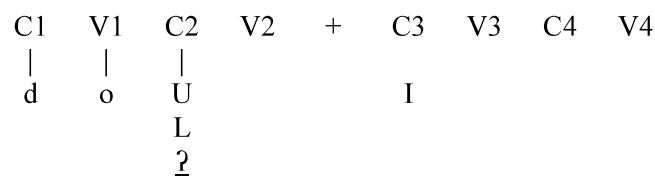

c. Gemináció

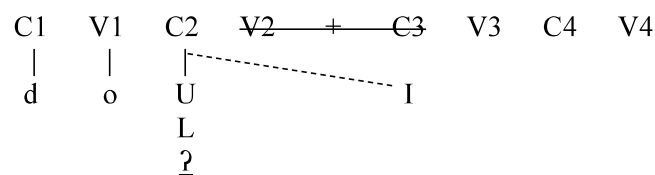

vö.

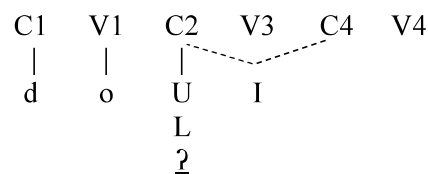
(9') a. Mögöttes szerkezet /dob + j/

b. Redukció & periferiális palatalizáció

c. Terjedés a todalék templatumba [dobj]

Ahogy az ábrán láthatjuk, a *menj*-típusú és a *dobj*-típusú felszólító alakok lényegében ugyanazzal a mechanizmussal jönnek létre, palatális ter-

jedés, Redukció és gemináció útján; a különbség a koronálisokat (pontosabban: a magyar esetében dentálisokat) érintő magpalatalizáció (9) és a fentebb tárgyalt, egyéb esetekben működő periferiális palatalizáció (9') közötti eltérésből következik. Megemlítendő, hogy ebből a szempontból mindkét likvida – az /l/ és az /r/ is – sajátos viselkedést mutat: az /l/ palatalizációja során teljesen [j]-vé alakul (pl. *él-j* [e:j]), míg az /r/ – annak ellenére, hogy fonetikailag koronális – meglepő módon csak periferiális palatalizáció lefutását engedi (pl. *vár-j* [va:rj]), tehát látszólag nem tartalmazza a koronális |R| elemet, amit szabályos esetekben az |l| – magpalatalizációt okozva – kiüt, vö. (9). Arra, hogy ezen sajátosságokat egész pontosan mi okozza, nincs kidolgozott érvrendszerrel alátámasztható válaszunk, de feltételezzük, hogy maguknak a szegmentumoknak a tulajdonságaiból erednek, amiket az általunk alkalmazott elméleti keret azok melodikus ábrázolásában modellez. Elképzelhető tehát, hogy az /l/ mindössze egy |R| elemből áll – ez megmagyarázná a /l/→[j] palatalizációs pályát –, az /r/ pedig talán nem is tartalmaz hely-jegyet, hanem egy viszonylag egyszerű összetételű, prototipikus szonoráns, szinte félmagánhangzó (pl. egy |L| elem C pozícióhoz kapcsolva).

Mielőtt továbbmennénk, ki kell térnünk a magpalatalizáció egy látszólag független aspektusára. Láthatjuk, hogy az imperatívuszi templátum (7) azt igyekszik kikényszeríteni, hogy palatális gemináta jöjjön létre, és kódolja a felszólító módot. Az alábbiakban azonban több esetben is lényegessé válik az a feltételezésünk, miszerint ezt meg tudják gátolni a magyar fonotaktika szóvégi palatális geminátákra vonatkozó megszorításai. Ha megvizsgáljuk a létező (azaz jólformált) szóvégi CC-kapcsolatokat (pl. Törkenczy 2004: 52 [III. táblázat]), két fontos megfigyelést tehetünk. Az első, hogy a szóvégi hosszú palatálisok között egy sincs, amely csak morfémahatáron, azaz todalékolással jöhet létre. Ami így deriválható, az megtalálható monomorfemikusan is ([j:, tʃ:, ʃ:, ɲ:, j:]); a másik lehetőség pedig, hogy csak monomorfemikusan, lexikálisan adatolt ([c:, dʒ:] – ezeket később részletesebben tárgyaljuk), vagy egyáltalán nem ([ʒ:]). A másik levonható következtetés, hogy ugyanez az aszimmetria tapasztalható a felszólító módú igealakok tekintetében is: a „szabálytalanságok” épp a korlátozott eloszlású esetekben jelentkeznek, mégpedig a szibilánsra végződő igéknél (a legrelevánsabb a [z], aminek a palatális „párja” a [ʒ] vagy a [dʒ](?) lehetne), illetve a *t*-végű töveknél (ahol [c:]*t* váránk). Véleményünk szerint ezek a tendenciák összefüggnek egymással: a morfémahatáron kialakuló geminátákat – legalábbis a palatálisok esetében – meghatározza, hogy a monomorfemikus tövégi helyzet fonó-

taktikája engedélyezi-e őket, és a hiányzó (vagy erősen limitált) esetek nem véletlen hiányok, hanem azért nem léteznek, mert nem jólfarmáltak – ezt az is mutatja, hogy morfémaösszetételnél (legalábbis a felszólító mód jelének toldalékolásánál) ezen szekvenciák létrejöttét elkerülő mechanizmusok indulnak be.

3.2. A szibilánsra végződő igetövek

Az elkerülő mechanizmusok működésére máris példát szolgáltat a szibilánsra végződő igetövek (*úsz-ik, mász-ik; néz, hoz; les, olvas*) viselkedése. Ilyenkor látszólag ugyanaz történik, a tövégi hangzó megnyúlik; valójában azonban itt két esetet kell különválasztanunk: a koronális /z/ (az /s/-re később rátérünk), valamint a palatális /ʃ/ esetét. A *les ~ less* típus tövégi szibilánsa lexikálisan tartalmazza a palatális |l| elemet, így más palatálisokra végződő tövekkel (pl. *hagy*) analóg módon, üresjáratban végbemegy rajta a Redukció & magpalatalizáció, valamint a gemináció, ami a (9)-ben látható *menj* mintájára modellezhető. Ezzel szemben a *néz ~ nézz* típus a fonotaktikai megszorítások miatt problémás lesz: a folyamat itt nem tud lezajlani, mivel a várt palatalizált gemináta kimenet ([ʒ:]), ahogy az előző bekezdésben érveltünk, szó végén rosszulformált, kizárva a [ne:ʒ:, hoz:]-szerű alakokat.¹³ A módjel templatuma tehát nem tud teljes mértékben érvényesülni: a palatális |l| elem lebegő marad, a Redukció után csak a mássalhangzó-terjedés tud lezajlani a templatum vázszerkezetét kitöltendő (és az imperatívuszt kódoló geminációt megvalósítandó). Általánosan megfigyelhető a tárgyalt jelenségkörben, hogy ha a szabályos mechanizmus egyfajta „holtpontra” jut (tehát ha palatális toldalékeponens megjelenését a fonotaktika gátolja), olyankor a várt palatális/palatalizált szegmentum egyáltalán nem jelenik meg, helyette a tő (vagy ami belőle visszamarad) utolsó mássalhangzója geminálódik (jelen esetben /z/ → [z:]). Hasonlót tapasztalunk majd a (13)-as pontban, az *oszt ~ ossz* típus elemzésénél, ahol a kormányzási viszonyokat szabályo-

¹³ Vegyük észre, hogy még egy esetleges affrikáció/fortizáció, ami [dʒ:]t hozhatna létre, sem nyújt megoldást – a [dʒ] általában véve idegen eleme a magyar hangkészletnek, ezért nem várjuk, hogy ilyen szerepe lehessen, ráadásul a geminált alakja is rendkívül ritka szóvégen, pl. *bridzs* (persze itt erősen közrehat a „Kölcsönzavakban történő mássalhangzónyúlás” [Borrowed Consonant Lengthening] – Nádasy 1989; magyar fordítás Huszthy 2015-ből). (Ezt a lehetőséget azért volt érdemes felvetni, mivel az *olts/önts*-típusban épp affrikátát eredményező periferiális palatalizáció hat, ld. (12).)

zó komplexitási megkötés és egy *SzibSzib fonotaktikai korlát együttes érvényesülése „vérezteti el” a palatalizációt, és a végkifejlet ugyanígy a csonkolódott tő véghangzójának ráterjedése lesz a módjel templátumából még elérhető vázpontra. Ha tehát a szabályos folyamat „megreked”, a (7)-es ábra lebegő |l| eleme akár csatolatlan is maradhat, vö. (10c), de a CVCV vázponsor kikényszeríti a geminációt, ami ilyenkor a tövégi mássalhangzó balról jobbra terjedésével valósul meg.

(10) /ne:z + j/ [ne:z:]

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
...	e	R			I			
		<u>L</u>						

b. Redukció & a /z/ nem palatalizálódhat

C1	V1	C2	~~V2~~	~~+~~	~~C3~~	V3	C4	V4
...	e	R	<-----	X	-----	I		
		<u>L</u>						

c. Gemináció (az |l| elem lebegő/csatolatlan marad)

C1	V1	C2	V3	C4	V4
...	e	R		I	
		<u>L</u>			

Az *sz*-végű ige-*t*ővek (pl. *úsz-ik* ~ *ússz*) esete azonban annyiból más, hogy a várt zöngétlen palatális gemináta ([ʃ:]) elmaradását nem indokolja a *z*-végűekre alkalmazott magyarázat. Ez az alakzat ugyanis nem hogy nem rosszulformált szó végén, de még funkcióval is rendelkezik a jelen-séggkörben mint a *t*-végű ige-*t*ő imperatívuszának exponense. Úgy tűnik, mintha épp az *üt*-félék (1a) foglalják le ezt az alakvariánst az *sz*-végűek elől – de egy ilyen típusú megközelítés nem igazán egyeztethető össze a

jelen elemzéssel, így ezt a kérdést kénytelenek vagyunk megválaszolatlanul hagyni.¹⁴

3.3. A *t*-végű igék

Most rátérünk az (1)-es pontban bemutatott *t*-végű igék alakjainak tárgyalására. Az ezekben létrejövő látszólagos szabálytalanságokat egy másik, a magyar igeragrendszer morfológiáját érintő megfigyeléshez kívánjuk kötni: a /t/ magpalatalizációja lehetséges, de csupán a kijelentő módú alakokban (pl. *lát-ja* [la:c:ɔ]) – ezekben azonban minden esetben olyan a toldalék felépítése, hogy testes magánhangzó követi a /j/-t. Ebből arra következtetünk, hogy az imperatívusz viselkedését alapvetően meghatározza, hogy az alakja mássalhangzós, ami pedig egy független fonotaktikai megkötéshez kapcsolható: fentebb tárgyaltuk, hogy a [c:] szóvégen megszorított; ezt most megfogalmazzuk egy általános korlátként, és azt állítjuk, hogy általában véve a magyar kerüli szóvégen a hosszú zöngétlen palatális zárhangot: *[c:]#. Kormányásfonológias megközelítésben a tárgyalt jelenségkörre vetítve ez azt jelenti, hogy [c] nem deriválható jogosítatlan (azaz nem prevokalikus) helyzetben a palatális elem beolvadásával, tehát magpalatalizáció által.¹⁵ Hogy mégis történhessen pa-

¹⁴ Egy következő vizsgálatban érdemes lenne összehasonlítani az *üt*-féle és az *úszik*-féle tövek lexikális gyakoriságát. Az is feltűnő, hogy míg a *t*-végű igék szabad tövek, az *sz*-végűek mind ikes igék, azaz maga a *tő*, amihez az imperatívuszi toldalék is járul, kötött. A jelen tanulmány számára nem egyértelműek az ezen megfigyelésekből levonható következtetések.

¹⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy csupán *deriválni* nem lehet ilyen alakzatot, vagy általában véve rosszulformált szerkezetről van szó – végül is, mint azt fentebb említettük, a [c:]#, a [dʒ:]#-höz hasonlóan, lexikálisan adatolt, tehát léteznek a magyarban (igaz, viszonylag kis számban) monomorfemikus gemináta [c]-re végződő szavak (pl. *báty* [-c:], *fütty*, *pötty*, *lötty*). Habár úgy gondoljuk, elemzésünkkel bármelyik értelmezés összeegyeztethető, ezen példák több jellemzője is arra enged következtetni, hogy inkább általános megszorítással van dolgunk: az összes hosszú *ty*-re végződő szó lexikai státusa „gyanús” abban az értelemben, hogy vagy hangutánzó vagy erősen hangutánzó *hatású* elemek tartoznak ide (emiatt legtöbbször informális regiszterben használatos vagy más módon ritka – pl. a *báty* szó ragozatlan alakban), esetleg humoros vagy gyermeknyelvi forma érzetét keltik (pl. a *kutty*, a *kutya/kutyus* rövidüléséből), és többről tudható is, hogy mozzanatos igéből (amiben a [c:] prevokalikus) elvonással jött létre (pl. a *fütty* a *füttyent*-ből – ld. <https://www.arcanum.com/hu/>

latalizáció és gemináció *t*-végű igékkal, eltűnik a zárelem ([ʔ]) a tövégi szegmentumból, ami réshangot eredményez, ld. (11b). Ezen aztán az előzőekhez hasonló módon lezajlik a folyamat (11b–c).

(11) /yt + j/ [yʃ:] (vö. (1a))

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4
					I			
	y	R						
		H						
		ʔ						

b. Redukció & magpalatalizáció a zárelem eltűnésének függvényében

C1	V1	C2	~~V2~~	+	~~C3~~	V3	C4	V4
	y	I	←-----		I			
		H						
		ʔ						

c. Gemináció

C1	V1	C2	V3	C4	V4
	y	I			
		H			

Zengőhang után álló /t/ esetében azonban a zárelem nem tűnhet el, mivel ilyen helyzetben a /t/ mássalhangzó-kapcsolat feje, ld. (12a), és mint ilyen, nem veszíthet az elemei számával meghatározható komplexitásából (vö. Charette 1990; Harris 1990; Cyran 2003); ugyanakkor nem történhet magpalatalizáció sem. Emiatt csupán perifériális palatalizáció megy végbe, ami felszíni [tʃ] affrikátát hoz létre (12b). Ahogy korábban is láthattuk, a perifériálisan palatalizált szerkezetekben nem zajlik le „szabályos” gemináció, ehelyett mássalhangzó-kapcsolathoz hasonló képződmény keletkezik.

(12) /ønt + j/ [øntʃ] (vö. (1b))

a. Mögöttes szerkezet (C3 kormányozza C2-t, ahogy a nyíl mutatja)

C1	V1	C2	V2	C3	V3	+	C4	V4	C5	V5
	ø	R		R			I			
		L	←	H						
		?		?						

b. Redukció & C3 nem egyszerűsödhet ∴ perifériális palatalizáció

C1	V1	C2	V2	C3	V3	+	C4	V4	C5	V5
	ø	R		R			I			
		L	←	H						
		?		?						

c. Az [l] terjedése a toldalék templatumába

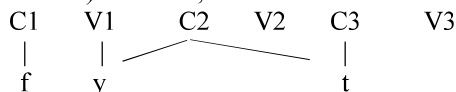
C1	V1	C2	V2	C3	V4	C5	V5
	ø	R		R	I		
		L	←	H			
		?		?			

A (12)-es egy alesetének tűnnek a *fütt*-típusú igék; emiatt a korábban, az 1. szakaszban idézett korábbi elemzések //jt// kapcsolatot feltételeznek a mögöttes ábrázolásban, amelynek //j// tagja a deriváció egy későbbi lépésében törlődik. Erre azért van szükség, mert, ahogy ugyanott felvázoltuk, a hosszú magánhangzó + t sorra végződő tövek két csoportra oszlanak: a *lát*-félék felszólító módját (pl. *láss*) a többi *t*-végű igével azonos módon a (11)-ben ábrázolt mechanizmus hozza létre, a *fütt*-félékben azonban geminátá [tʃ:] jelenik meg (pl. *füts*). Az exponens minősége arra utal, hogy ezekben az esetekben is „védett környezetben” áll a /t/ (emiatt nem veszíthet komplexitásából); a hossza viszont megkülönbözteti ezeket a töveket az *ønt*-típustól. Az is sajátos, hogy a magánhangzó nem illeszkedik sem a rövid, sem a hosszú magánhangzós *-jt*-tövek mintázatába: habár az exponens ilyenkor [tʃ] (azaz a (12) alapján várt folyamat zajlik le), a /j/ minden esetben megmarad, és – természetesen – nem történik gemináció sem rövid (pl. *hajt* > *hajts*), sem hosszú magánhangzó után (pl. *gyűjt* > *gyűjts*) (vö. a degeminációs szabállyal a (2)-es pontban). A

magánhangzó egyfajta köztes ábrázolása valósul meg Siptár (1994, 2016) autoszegmentális elemzésében, mely szerint az egy V- és egy azt követő C-pozícióhoz csatlakozik. Ez az elképzelés összeegyeztethető a Szigorú CV-fonológiában alkalmazott reprezentációkkal (és nem is példa nélküli a hosszú magánhangzók illetén kezelése a keretben), így mi is elfogadhatónak tartjuk; a //j// feltételezése azonban, ahogy azt láttuk, problémás. A tőtípus viselkedése mindenképpen különleges, tehát elkerülhetetlennek ítéljük az absztrakt elemzést (ami meglepő lehet, mivel a *fűt*-félék csoportja népesebb, mint a *lát*-féléké, tehát épp fordítva várnánk: egy kisebb elemszámú csoport mutat idioszinkratikus, és emiatt elvont megoldásokat megkívánó viselkedést), és mivel a /t/ kormányzási viszony fejének mutatkozik, erre a fennmaradó lehetőség az, ha mögöttesen gemináta //t//nek feltételezzük, mely a felszínen rövidként jelenik meg (ún. „virtuális gemináta”). Mivel a geminátákban a Kormányzásfonológia ugyanazt a jobbról balra ható kormányzást alkalmazza, amit a (12)-ben látunk, ez megmagyarázhatná egyrészt a /t/ „sérthetlenségét”, másrészt az imperatívusz gemináta [tʃ:] -jét (ami ekkor már – egyelőre számunkra sem tisztázott okból – hosszúként valósul meg). Ez az elképzelés¹⁶ azonban (mint látható) még nincs kidolgozva és számos gyenge pontja van, ezért a jelen tanulmányban a *fűt*-típusú tövek kérdését nyitva hagyjuk.

A tárgyalandó esetek sorában az utolsó a szibiláns + t szekvenciára végződő töveké (1c). Itt továbbra is fennáll, hogy a /t/ kormányzási viszonyban van az öt megelőző mássalhangzóval, azaz nem egyszerűsödhet, és csak perifériális palatalizáció mehet rajta végbe, aminek eredményeképpen szabályos esetekben [tʃ] jön létre, ld. (13b). Ez azonban két egymást követő szibilánst generálna, ami fonotaktikailag rosszulformált a magyarban – így *[fɛʃtʃ] és *[ostʃ] helyett *fess* [fɛʃ:] és *ossz* [os:] alakokat kapunk, azaz a jobboldali szibiláns törlődik: *Szib-Szib > Szib-Szib. Mivel a törlés csak a melódiát érinti, a vázszerkezet az ábrázolás része marad, és az üres vázpontok jelenléte a törlés után visszamaradó, tövégi szibiláns geminációjához vezet. A gemináció betölti ugyan az üres váz-

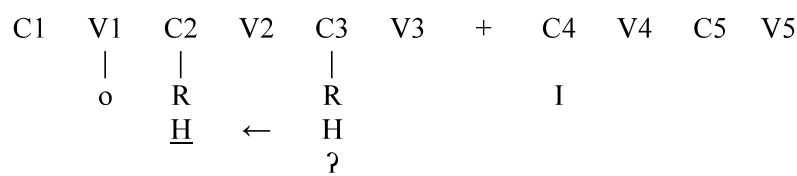
¹⁶ A felvázolt megoldás (a Siptár-féle VC-magánhangzóval és a virtuális geminátával) az alábbi, vitatható elméleti státuszú ábrázolást kényszeríti ki:

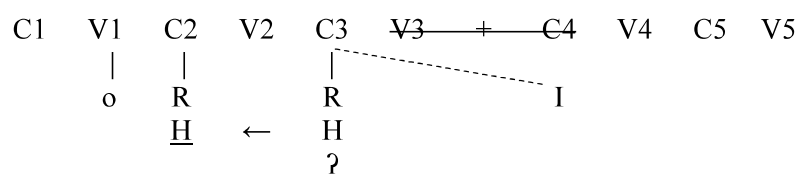
szerkezet egy részét, de a legvégső CV-egység tartalom nélkül marad, így az feltételezésünk szerint törlődik.

(13) /ost + j/ [os:] (vö. (1c))

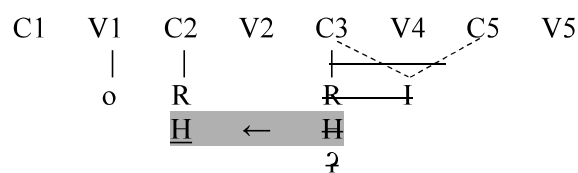
a. Mögöttes szerkezet (C3 kormányozza C2-t, ahogy a nyíl mutatja)

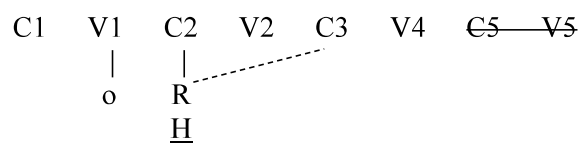
b. Redukció & C3 nem egyszerűsödhet ∴ periferiális palatalizáció

c. *Szib-Szib (szürke árnyékolással jelölve) + szegmentumtörlés (áthúzva)

d. Gemináció & C5V5 törlése

Mint az látható, ebben az esetben is a korábbiakkal párhuzamos módon zajlik a deriváció, és ez a tövégi szibiláns geminációjához vezet anélkül, hogy akár a tő alakkiegészüléséről, akár fonológiailag motivált allomorfiáról lenne szó: a palatalizáció nem tud megtörténni, de a gemináció továbbra is jelzi, hogy az alak felszólító módú.

A folyamatnak azonban számos furesasága van.¹⁷ Például a szerkezet a *SzibSzib korlátra a második szibiláns törlésével reagál, szemben más szó belseji esetekkel¹⁸ (pl. *száraz-ság*), amikor lehetséges a geminátává összeolvadás, de olyankor nem a második, hanem az első szegmentum törlődik. Ezen ellentmondás feloldásához először is azt kell kiemelniünk, hogy az elágazó szerkezet, ami a deriváció során létrejön a /tʃ/ affrikáta ábrázolására (12b), analóg azzal, amit Kula (2008) javasol hasonló, levezetett palatálisok konfigurációjaként. Ő megkülönbözteti a levezetett (az [l] elem adjunkcióval csatlakozik) és a levezetetlen (lexikális) palatálisokat (az [l] elemet a többi elemmel együtt közvetlenül dominálja a váz-pont/gyökéresomópont – ezt nevezzük mi magpalatalizációnak), ezzel magyarázva a nyelvekben megfigyelt levezetett környezeti hatásokat. Vegyük észre, hogy hasonló megkülönböztetésre jelen esetben is szükség van: a (12) és (13) derivációiban nem a lexikális, hanem a levezetett szibiláns törlődik; a *szárazság*-típusú esetekben azonban mindkét szibiláns lexikális, köztük a „szokványos” kormányzási viszony lép fel, ami-ben a második hangzó a fej, és a kormányzott szegmentumnak minimum zöngében igazodnia kell hozzá, de akár törlődhet is, amit a /ʃ/ regresszív terjedése követ.

Egy másik furesaság, hogy a (13b)-ben a kormányzó C3 nem egyszerűsödhet, ahogy az előző esetben sem, ld. (12b), ellenben törölhető. Ezt ugyanazzal magyarázzuk, amit a z-végű tövek elemzésénél már láttunk: a szabályos folyamat „holtpontra rekedése” a palatalizációs kíváncsi feladásához és a templátumnak a tövégi hangzóval történő kitöltéséhez vezet, balról jobbra tartó terjedés útján. Mindez újra hangsúlyozza a fonotaktika meghatározó szerepét a magyar morfofonológiában: a morfémaszerkezeti megkötések döntő módon képesek gátolni a default mechanizmusokat.

3.4. A felszólító mód és a kijelentő mód

Tárgyalandó kérdés, hogy mi a kapcsolat az imperatívusz (pl. *lássá*) és az indikatívusz (pl. *látja* [la:c:ɔ]) palatalizációja között.

¹⁷ Köszönettel tartozunk Siptár Péternek, hogy felhívta figyelmünket ezekre a példákra a tanulmány egy korábbi, jóval vázlatosabb kéziratára tett megjegyzéseiben.

¹⁸ Posztlexikálisan a korlát nem érvényesül, szóhatáron a magyar tolerálja a szibilánssort, pl. *kis család, hús csomó*.

A kijelentő mód magpalatalizációs toldalékairól a következő mondható el. Mint azt fentebb már említettük, ezen alakok kiugró formai tulajdonsága, hogy testesebbek, mint a felszólító mód: a /j/-t mindig követi legalább egy magánhangzó, azaz (kormányzásfonológiai megközelítésben) prozódiailag erős, jogosított helyzetben áll. Meglátásunk szerint ez alapvetően megkülönbözteti a felszólító mód *j*-jétől: maga a /j/ is kedvezőbb pozíciójú, ami láthatóan inherens magpalatalizáló képességgel ruházza fel; ugyanezekben az esetekben a szóvégi mássalhangzótorlódásokat korlátozó fonotaktikai megkötések sem érvényesek, amik miatt az imperatívuszi alak derivációjának szabályos lefolyása léptenyomon akadályba ütközik. Az indikatívusszal (pl. *látja*) szemben az imperatívusz azonban minden további alakját a ragtalan E/2-ből eredezteti, így a személyragok már nem képesek azt módosítani akkor sem, ha magánhangzóval kezdődnek (*láss* → *lássá* stb.); mássalhangzós személyragok esetében pedig egyéb folyamatok (pl. $C_x C_x C_y$ szekvenciákon szabályosan végbemenő egyszerűsödés/degemináció, a zörejhang-kapcsolatok hátraható zöngésségi hasonulása) futnak le (pl. *lásd* [-zd]). A (14)-es és a (15)-ös ábra mutatja a *látja* és a *lássá* levezetése közti különbségeket.

(14) /la:t + jə/ [la:c:ə]

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3
...	a	R			I	ə
		H				
		?				

b. Magpalatalizáció

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3
...	a	I	-----<		I	ə
		H				
		?				

c. Gemináció

C1	V1	C2	V2	C3	V3
...	a	I	----->		ə
		H			
		?			

(15) /la:t + j + jɔ/ [la:f:ɔ] (vö. (11))

a. Mögöttes szerkezet

C1	V1	C2	V2	+	C3	V3	C4	V4	+	C5	V5
...											
	a	R			I					I	ɔ
		H									
		?									

b. Redukció & magpalatalizáció a zárelem eltűnésének függvényében & C4V4 törlése

C1	V1	C2	~~V2~~	+	~~C3~~	V3	~~C4~~	~~V4~~	+	C5	V5
...											
	a	I	-----		I	-----				I	ɔ
		H									
		?									

c. Gemináció

C1	V1	C2	V3	C5	V5
...			-----		
	a	I			ɔ
		H			

Ha a (14)-et összevetjük a (9)-es ábrával, azaz a *menj* által képviselt koronális végű felszólító módokkal, azt látjuk, hogy a két esetben ugyanazok a levezetés összetevői: habár a szuffixum mögöttes ábrázolása eltér, ugyanúgy magpalatalizáció és gemináció tud lezajlani, tehát ilyenkor azt várjuk, hogy a kettő a felszíni szerkezetben egybeessen – és valóban, az *adja* és hasonló alakok kétértelműek. A (15) pedig azt szemlélteti, hogy a ragozott felszólító módú alakok is levezethetők ciklikusságra vagy hasonló elemzési eszközre való hivatkozás nélkül, egyszerű agglutinatív konkatenációként, az elem és elrendezés típusú modell elképzeléseinek megfelelően.

4. Összegzés és további kérdések

Az elemzés azt kívánta bemutatni, hogy a fonológiai folyamatok, amik a módjel alakváltozatainak fent tárgyalt széles skáláját hozzák létre, kivétel nélkül mind a magyar fonológia szabályrendszerén *belüli* motivációval rendelkeznek, így a levezetések során nincs szükség morfológiai

vagy lexikális specifikációra, bármiféle jelölés feltételezésére. A magyarzat terhe ehelyett a fonológia reprezentációs komponensére hárul, ami helyénvaló, hiszen ugyaninnen származik a megjósolhatatlan, lexikális információ is, a felszólító mód templatumának exponense formájában. Az imperatívuszi toldalék „tребélyes”, a templatumában magába foglalt két üres CV-egységből és lebegő [l] elemből eredően, erős asszociációt hozva létre a magyarban a felszólító mód és a gemináció között. Ez a két összetevő (a palatalizáló elem és az affixum vázszerkezetének mérete) azonban egyaránt jelentős szerepben járul hozzá ahhoz, hogy az igék felszólító módja változatos alakokban jelenhet meg a magyarban.

Ezen alakok vizsgálata azonban a magyar morfofonológia számos egyéb tulajdonságára is rávilágít. Rámutat például arra, milyen szorosan összefügg a fonotaktikai jólformáltság a toldalékváltozatok képzésével. Láthattuk, hogy bizonyos hosszú palatálisok defektív eloszlása, ami nézetünk szerint a szóvégi megjelenésük tilalmát jelenti, kihat monomorfe-mikus (nem-)előfordulásukra, illetve gátolja és látszólag szabálytalanná teszi a /j/ módjel kapcsolódásának azon eseteit, amik ezeket generálnák. Elemzésünk tehát nagyban épít a *[c:/ʒ:/dʒ:/]# fonotaktikai megszorítás-ra. Emellett megfogalmaztunk egy szibiláns-sort tiltó korlátot is (*SzibSzib). Láttuk, hogy minden esetben, amikor a templatum kitöltésének szabályos működése ezen morfémaszerkezeti megkötések sértését eredményezné, a folyamat blokkolódik, aminek a palatalizációs kitétel felfüggesztése és a tövégi mássalhangzó geminálódása a következménye. A hagyományos leírások csoportosítása tehát, ami megkülönbözteti a /j/-allofónnal és sima palatalizációval jelölt eseteket, valamint a szibilánsvé-gű, ill. a *t*-végű igék működését, valójában újraértelmezhető úgy, hogy a *les/olvas*-típust a *hagy*- (és így az *ad*-) típusba, míg a *néz/hoz*-típust a *fest/oszt*-típusba (1c) soroljuk.

Emellett természetesen jelen tanulmány nem térhetett ki a magyar nyelvben meglévő palatalizációs folyamatok teljes körére. Hagyományosan (ld. pl. Siptár 1994, 2016) szokás megkülönböztetni a palatalizáció három különböző „mélységű” megjelenési formáját: a *t*-végű igék felszólító módú alakjainak morfofonológiai természetű (azaz legmélyebb) palatalizációja mellett létezik lexikális (mély) és posztlexikális (felszíni) palatalizáció is. Az előző a dentális-végűek magpalatalizációjával azonos kimenetű, egybeolvadást kiváltó folyamat, ami az *adj*-típusú imperatívuszok mellett általánosan megjelenik a kijelentő módú alakokban (mint azt az előző szakaszban láttuk); az utóbbi pedig opcionális, egybeolvadást jellemzően nem okoz (pl. *mit jelent* [micjelent/micçelent], */?[mic:elent]),

de szélesebb körű, mivel palatális zárhangok is kiválthatják (pl. *két nyúl, van gyufa*). Nem célunk átfogó elemzést nyújtani – mindenesetre elmondható, hogy az a jellemzője, hogy a posztlexikális palatalizációt a /j/-n túl egyéb palatálisok is beindítják, minden valószínűség szerint amiatt van, mert csak szóhatáron áll elő ez a helyzet (beleértve a szószintű képzőket is, pl. *pillanatnyi*). A folyamat opcionális, ill. hogy egybeolvadáshoz ritkábban vezet, az pedig épp a posztlexikális, azaz szóhatáros környezet eredménye lehet: a szóhatár (ami a Szigorú CV-fonológiában Lowenstamm 1999 óta egy üres CV-egységben testesül meg) a palatális terjedést hátráltatni képes.

Ezekre, valamint minden egyéb fennmaradó kérdésre egy következő tanulmány feladata lehet pontos választ találni.

Irodalom

- Backley, Phillip (2011), *An introduction to element theory*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- K. Balogh Judit (1995), *A t végű igék felszólító módjáról*. In: Laczkó Krisztina (szerk.), *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 29–34.
- Balogné Bérces, Katalin – Honeybone, Patrick (2020), *Representational models in the current landscape of phonological theory*. *Acta Linguistica Academica* 67.1: 3–27. DOI: 10.1556/2062.2020.00002.
- Charette, Monik (1990), *Licence to govern*. *Phonology Yearbook* 7: 233–253.
- Charette, Monik (1991), *Conditions on phonological government*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cyran, Eugeniusz (2003), *Complexity scales and licensing strength in phonology*. KUL, Lublin.
- Faust, Noam – Lampitelli, Nicola (2012), *How vowels point to syntactic structure: roots and skeletons in Hebrew and Italian*. In: Constantinescu, Camelia – Le Bruyn, Bert – Linke, Kathrin (eds), *Proceedings of ConSOLE XVII*. Leiden University Centre for Linguistics, Leiden. 121–135.
- Faust, Noam – Lampitelli, Nicola – Ulfsbjorninn, Shanti (2018), *Articles of Italian Unite: Italian definite articles without allomorphy*. *Canadian Journal of Linguistics* 63/3: 1–27.
- Gósy Mária (2008), *„R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció*. *Magyar Nyelvőr* 132/1: 1–17.
- Gussmann, Edmund – Kaye, Jonathan (1993), *Polish notes from a Dubrovnik café: I. The yers*. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 3: 427–462.

- Harris, John (1990), Segmental complexity and phonological government. *Phonology* 7: 255–300.
- Harris, John – Lindsey, Geoff (1995), The elements of phonological representation. In: Durand, Jacques – Katamba, Francis (ed.), *Frontiers of phonology*. Longman, New York. 34–79.
- Huszthy Bálint (2015), Ingatag hosszúságú mássalhangzók a magyar nyelvben: Miért ejtünk hosszú helyett rövid, és rövid helyett hosszú mássalhangzókat számos jövevényszavunkban? In: Harsányi Szabolcs Gergő – Szabó Beáta (szerk.), *PSAK XII. Pro Scientia Aranyérmesek XII. Konferenciája*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 67–71.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1985), The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government. *Phonology Yearbook* 2: 303–328.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1990), Constituent structure and government in phonology. *Phonology* 7: 193–231.
- Kiefer Ferenc (2018), A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* [Digitális kiadás.] Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634540533>
(Letöltve: 2021.06.22. https://mersz.hu/hivatkozas/m280smny_s10.4.5_p1#m280smny_s10.4.5_p1)
- Kula, Nancy C. (2008), Derived environment effects: A representational approach. *Lingua* 118/9: 1328–1343.
- Lampitelli, Nicola (2017), A morphophonological analysis of the velar insert in Italian verbs. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 2/1: 47. DOI: <http://doi.org/10.5334/gjgl.234>
- Lowenstamm, Jean (1996), CV as the only syllable type. In: Durand, Jacques – Laks, Bernard (eds), *Current trends in phonology: models and methods*. European Studies Research Institute, University of Salford, Salford, Manchester. 419–442.
- Lowenstamm, Jean (1999), The beginning of the word. In: Rennison, John – Kühnhammer, Klaus (eds), *Phonologica 1996. Syllables!?* Holland Academic Graphics, Den Haag. 153–166.
- Mártonfi Attila (2000), A magyar felszólító mód egy lehetséges elemzése. In: Földi Éva – Gadányi Károly (szerk.), *Vox Humana*. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 288–294.
- Nádasdy, Ádám (1989), Consonant length in recent borrowings into Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 195–213.
- Polgárdi, Krisztina (1998), Vowel harmony. An account in terms of government and optimality. Holland Academic Graphics, Den Haag.
- Scheer, Tobias (2004), A lateral theory of phonology. Vol 1: What is CVCV, and why should it be? Mouton de Gruyter, Berlin.

- Scheer, Tobias (2016), Melody-free syntax and phonologically conditioned allomorphy. *Morphology* 26: 341–378.
- Scheer, Tobias – Chabot, Alexander – Jonge, Mirjam de (2020a), Velar softening is phonological: EEG-based evidence. Előadás a GLOW 43 konferencián, Humboldt-Universität zu Berlin, 2020. április 7.
- Scheer, Tobias – Chabot, Alexander – Jonge, Mirjam de (2020b), EEG evidence detecting those alternations that are truly phonological. Előadás a PhonolEEGy konferencián, Nizza, 2020. október 1–2.
<http://tscheer.free.fr/PhonolEEGy/PhonolEEGy.html>
- Scheer, Tobias – Mathy, Fabien (2021), Neglected factors bearing on reaction time in language production. *Cognitive Science* 45/10: 13050.
<https://doi.org/10.1111/cogs.13050>.
- Siptár, Péter (1994), Palatalization rules in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 42/1–2: 5–32.
- Siptár Péter (2016), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* [Javított magyar nyelvű digitális kiadás a 2001-ben megjelent második kiadás alapján.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789630598033>.
(Letöltve: 2021.06.21. https://mersz.hu/hivatkozas/m26smny2_s3.3_p1#m26smny2_s3.3_p1)
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2000), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szigetvári, Péter (1999), *VC Phonology: a theory of consonant lenition and phonotactics*. Doktori értekezés, ELTE/MTA, Budapest.
- Tompa József (1961), Az igeragozás. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 482–514.
- Törkenczy, Miklós (2004), *The phonotactics of Hungarian*. Akadémiai doktori értekezés, MTA, Budapest.
- Törkenczy Miklós (2016), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* [Javított magyar nyelvű digitális kiadás a 2001-ben megjelent második kiadás alapján.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789630598033>
(Letöltve: 2021.06.25. https://mersz.hu/hivatkozas/m26smny2_s4.0_p1#m26smny2_s4.0_p1)